

УДК: 159.9 : 316.356.2

© Лисенко Л.М., Глущенко Н.В., 2012 р.

Л.М. Лисенко, Н.В. Глущенко

Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОТОВНОСТІ ДО ШЛЮБУ ТА СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті представлено результати дослідження психологічної готовності до шлюбу та сімейного життя в юнацькому віці. Розглядаються пріоритетні життєві цінності сучасної молоді, мотиваційні аспекти вступу до шлюбу, рольові очікування та домагання. Визначено основні напрямки роботи, спрямовані на підвищення готовності до шлюбу та сімейного життя.

Ключові слова: готовність до шлюбу, сімейне життя, життєві цінності, рольові очікування, мотиви вступу до шлюбу.

Л.Н. Лисенко, Н. В. Глущенко

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГОТОВНОСТИ К БРАКУ И СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

В статье представлены результаты исследования психологической готовности к браку и семейной жизни в юношеском возрасте. Рассматриваются приоритетные жизненные ценности современной молодежи, мотивационные аспекты вступления в брак, ролевые ожидания и притязания. Определены основные направления работы, ориентированные на повышение готовности к браку и семейной жизни.

Ключевые слова: готовность к браку, семейная жизнь, жизненные ценности, ролевые ожидания, мотивы вступления в брак.

L.N. Lysenko, N.V. Glushchenko

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF READINESS TO MARRIAGE AND DOMESTIC LIFE IN YOUTH AGE

The results of research psychological readiness are represented to marriage and domestic life in youth age in the article. The priorities vital values of modern youth, motivational aspects of entry in marriage, roles expectations and claims, are examined. The basic work assignments directed on the increase of readiness to marriage and domestic life are certain.

Key words: readiness to marriage, domestic life, vital values, roles expectations reasons of entry in marriage.

Постановка проблеми дослідження. Сім'я є пріоритетною цінністю будь-якого сучасного суспільства, яке зацікавлене у збереженні свого народонаселення, міжнародного статусу та соціокультурних інститутів. Необхідність дослідження та формування психологічної готовності молоді до сімейного життя в сучасній психології значною мірою обумовлена декількома обставинами. По-перше, це недостатнє розуміння значущості інституту сім'ї для кожної людини, суспільства

і держави. По-друге – виникнення нової системи цінностей на фоні зміни устрою суспільства і утворення домінування індивідуально-особистісних цінностей над сімейно-груповими, спрощення специфічних функцій сім'ї, розповсюдженням серед молоді не досить відповідального ставлення до шлюбу і сімейного життя. Таким чином, ці проблеми обумовлені не тільки соціальними, але й індивідуальними обставинами.

Аналіз процесів, що намітилися в кінці ХХ століття в Україні зачіпають шлюбно-сімейні стосунки та дозволяють говорити про те, що сім'я переживає перехід до нових форм організації моделей шлюбних стосунків. Сучасна сім'я стала динамічнішим утворенням, вона в меншій мірі стабілізується соціальними чинниками. Істотно зросло значення особистих мотивів і комунікативних здібностей подружжя. Актуальність проблеми вивчення готовності до шлюбу ініціює наукові пошуки у сфері педагогіки, психології та інших наук.

Проблема сім'ї, шлюбних відносин та готовності до сімейного життя знайшла відображення у роботах Я.А. Коменського, Я. Корчака, Л.Н. Гудковича, С.В. Ковальова, І.В. Дубровіної, Ю.М. Орлова та ін. Чинники, які впливають на формування готовності до шлюбу у молодих людей, вивчали І.А. Арабов, Н.Н. Толстих, А.М. Чудновський, та ін. Вивченням уявлень юнаків про майбутню сім'ю займалися П.М. Якобсон, А.М. Прихожан, Т.І. Юферева та ін.

Психологічна готовність до сімейного життя – соціально-психологічне утворення в структурі особистості, яке інтегрує прийняття цінностей сім'ї, як соціального інституту зі спеціальними знаннями і уміннями в області психології сімейних стосунків, раціонального ведення домашнього господарства, сімейної педагогіки, міжособистісного спілкування. У структурному відношенні така готовність представлена мотиваційно-ціннісним, інтелектуально-пізнавальним, дієво-практичним і емоційно-вольовим компонентами. Психологічна готовність до створення сім'ї припускає наявність навичок спілкування з людьми, єдність або схожість поглядів на життя взагалі та сімейне зокрема, уміння створити морально-психологічний клімат в сім'ї, стійкість характеру і почуттів, розвинені вольові якості особистості.

Для розробки концепції дослідження суттєве значення мали ідеї учених, що розкривають:

- соціальну сутність сім'ї і найважливіші аспекти її життєдіяльності (С.Р. Афанасьєв, С.А. Борисов, А.Р. Вишневський, К.К. Васильєва С.І. Голод, С.Б. Голофаст, П.А. Гурко, М.С. Мацьковський, С.А. Рясенцев, А.Г. Харчев та ін);
- психологічні особливості сім'ї та психологію сімейних стосунків (Т.М. Афанасьєва, А.А. Бодальов, С.Н. Дружинін, Е.Р. Ейдемільер, Л.Б. Шнейдер та ін);
- особливості уявлень молоді про майбутнє сімейне життя (А.М. Прихожан, Т.І. Юфеєва, П.М. Якобсон та ін.);
- процес соціалізації дитини в сім'ї, готовність молоді до шлюбу і сімейногожиття (І.А. Арабов, С.І. Панський, І.С. Бестужев-Лада, І.В. Гребінников, І.С.Дубровіна, С.С.овальов, та ін.);
- загальні аспекти дошлюбного статевого виховання (І.С. Кон, Т.А. Кулікова, Е.Д. Марьясис, Н.В. Сельверова та ін.).

Дослідження А.М. Прихожан виявили, що уявлення про майбутнє сімейне життя стихійно формується в самій сім'ї – або як прагнення до повторення, або як бажання все змінити [7].

У структурі підготовки підростаючого покоління до сімейного життя І.В. Дубровіна як вихідне положення зазначає підвищення етичного рівня молоді, вказує на те, що ставлення та готовність людини до шлюбу і сімейного життя форсується на основі міжособистісних відносин між його батьками. Також говорить про тісний зв'язок готовності до шлюбу із статевим вихованням, особливо у підлітковому віці. І.В. Дубровіна вважає, що спеціальна психологічна підготовка молоді до сімейного життя єважливою необхідністю. Ця підготовка повинна проводитися на всіх етапах вікового розвитку і не має бути відокремлена від загальних проблем виховання [8].

С.В. Ковальов вважає за вихідний момент готовності людини до шлюбу і сім'ї діяльне розуміння ним суспільної значущості своїх дій, певних зобов'язань перед собою та іншим, а також відповідальність за сім'ю і дітей, добровільне

прийняття сімейних турбот і обмежень особистісної свободи. Крім того, С.В. Ковальов відзначає важливий показник психологічної готовності до сімейного життя – наявність проекту майбутнього сімейного життя. «Потреба бачити себе в майбутньому самореалізованим, коханим і щасливим природна та закономірна, але будь-яка мрія досяжна тільки в тих випадках, коли підкріплюється реальним планом дій, що включає окрім бажаних цілей ще й шляхи і способи їх досягнень» [9].

Т.М. Андрєєва розглядає готовність до шлюбу як систему соціально-психологічних установок особистості, яка визначає емоційно-позитивне ставлення до сімейного життя, цінностей подружжя [2].

У рамках вікового розвитку Г.С. Абрамова стверджує, що людина в період дорослішання (23-30 років) вирішує найважливішу задачу особистісного розвитку – будівництво життя в новій сім'ї. Психологічними передумовами рішення цієї задачі є результати розвитку когнітивної, мотиваційної, емоційно-вольової сфер особистості, її самосвідомості [1].

Метою дослідження було вивчення особливостей психологічної готовності до шлюбу та сімейного життя в юнацькому віці.

Об'єктом дослідження виступили особливості готовності до шлюбу та сімейного життя. Предметом дослідження – особливості психологічної готовності до шлюбу та сімейного життя в юнацькому віці.

Організація дослідження. Для розв'язання дослідницької проблеми було застосовано комплекс методів: теоретичні та емпіричні (анкетування, тестування); методи математичної статистики: (кореляційний аналіз з використанням коефіцієнту кореляції Пірсона (r), аналіз відмінностей для незалежних вибірок – критерій U Манна-Уїтні).

Для експериментального дослідження готовності молоді до шлюбу та сімейного життя у даній роботі були обрані такі методики: «Морфологічний тест життєвих цінностей» (В.Ф.Сопов, Л.В.Карпушин); опитувальник «Рольові очікування та домагання» (А.Н.Волкова); анкета «Мотиви вступу до шлюбу» (С.І.Голод) [4].

Експериментальне дослідження здійснювалося на базі Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди та Української інженерно-педагогічної академії. У дослідженні приймали участь 60 неодружених студентів факультету психології та соціології, а також механіко-технологічного та машино-будівного факультетів віком від 18 до 23 років у кількості 60 чоловік, серед яких 30 дівчат та 30 юнаків.

Обговорення результатів.

За результатами методики "Морфологічний тест життєвих цінностей" було визначено прояв таких цінностей, як досягнення, розвиток себе, духовне задоволення та власний престиж. У 70,4 % діагностовано високий розвиток цінності «досягнення» (33,1% дівчат і 37,3% юнаків). Що свідчить про намагання до досягнення конкретних результатів в різні періоди життя.

У 61,5% досліджуваних виявлено високий рівень сформованості цінності «розвиток себе». Для них характерним є прагнення до самовдосконалення, відповідальне ставлення до виконання обов'язків, прояв компетентності, вимогливість до себе. Ці якості характерні для 33,2% дівчат і 28,3% юнаків. Високий рівень розвитку даних якостей може бути пов'язаний з віковими особливостями юнацького віку, коли людина починає себе ретельно вивчати, вдосконалювати, розвивати ті якості, які необхідні їй для подальшої професійної, сімейної та суспільної діяльності.

Показник «духовного задоволення» у 53,7% досліджуваних має високий рівень розвитку, серед них 30,4% дівчини та 23,3% юнаки. Дана група досліджуваних характеризується педантичністю та ідеалістичністю. Слід зазначити, що надмірна розвиненість цієї цінності може призвести до проблем у сімейному житті, тому що такі люди інколи не бажають виконувати деякі сімейні обов'язки.

Показник цінності «власний престиж» у 49,8% молодих людей має високий рівень розвитку, що характеризує їх як самовпевнених та категоричних у ситуаціях взаємодії, що може сприяти виникненню конфліктних ситуацій у сімейному житті. Одержані дані дослідження життєвих цінностей відображено в

Розвиток життєвих цінностей у юнацькому віці

Рівні	Життєві цінності (%)															
	Розвиток себе		Духовне задоволення		Креативність		Соціальні контакти		Власний престиж		Досягнення		Матеріальний стан		Збереження індивідуальності	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
Низький	-	3	-	2	10	2	5	3	3	5	-	-	3	2	2	5
Середній	21	12	25	18	23	25	25	23	22	25	13	17	32	28	33	22
Високий	28	33	23	30	17	23	20	23	25	30	18	10	15	20	15	23

Такі цінності, як креативність, соціальні контакти, матеріальне забезпечення та збереження індивідуальності у досліджуваних найбільшою мірою представлені на середньому рівні, що є доброю ознакою, тому що високий розвиток цих цінностей в більшій мірі може сприяти нестабільним сімейним відносинам, прояву егоїстичних тенденцій молодих людей, постійне прагнення до нових вражень шляхом зміни партнера, а потім чоловіка або дружини. Одержані результати свідчать про те, що у юнацькому віці переважна більшість життєвих цінностей є достатньо сформованою, що є хорошою передумовою психологічної готовності до шлюбу.

Дослідження таких життєвих сфер, як професіональна, освітня, сімейна, дало змогу говорити, що сімейна сфера має найбільш високе значення у 60% досліджуваних, особливо дівчат. Професіональна сфера у 45%, має другу позицію

та освітня у 40% досліджуваних. Аналіз життєвих цінностей стосовно сімейної сфери дав можливість говорити про те, що у 85% досліджуваних вони розвинуті та виражені на високому рівні, але в деяких обставинах це може і нашкодити сімейному життю. Наприклад, високий розвиток «збереження індивідуальності» та «матеріальний стан».

За допомогою коефіцієнта Пірсона визначено позитивний кореляційний зв'язок між цінністю «досягнення» та сімейною, професійною і освітньою сферами. У дівчат взаємозв'язок між «досягненням» у сімейній та професійній сферах є достовірним на рівні значущості (0,426; $p < 0,01$), а між «досягненням» та професійною сферою є значимим на рівні (0,274; $p < 0,05$). Це свідчить про те, що для дівчат на даному етапі життя є важливішим розвиток, пошук себе саме у професійному плані, аніж у сімейному. Юнаки теж на даному етапі надають перевагу професійній та освітній сфері життя. Це можна пояснити тим, що досліджувані на теперішній час ще є студентами та тільки здобувають професію.

Між цінністю «розвиток себе» та сімейною, професійною і освітньою сферами теж був встановлений позитивний кореляційний зв'язок. У дівчат розвиток себе у сімейній та професійній сферах є значущим (0,235; $p < 0,05$), а розвиток у освітній сфері (0,529; $p < 0,01$). У чоловіків розвиток себе у професійній, освітній та сімейній сферах має однакову вираженість та достовірність на рівні значущості (0,547; $p < 0,01$).

У групах досліджуваних юнаків та дівчат за порівнянням цінностей «розвиток себе», «досягнення» та «матеріальний стан» відрізняються: юнаки надають більшу перевагу власному розвитку та досягненням у професійній сфері, а дівчата мріють про досягнення у сімейній сфері.

За допомогою методики «Рольові очікування та домагання» були отримані наступні результати. Розвиток усіх шкал сімейних цінностей має високий рівень у більшості досліджуваних. Високий рівень розвитку за шкалою особистісної ідентифікації з партнером мають 82,2% досліджуваних, що свідчить про очікування молодих людей спільності інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, способів проведення часу. Це характерно для 79,8% юнаків та 2,2% дівчат. Це є

позитивною тенденцією для створення родини, це буде сприяти її зміцненню.

На рис. 1 відображено дані шкали сімейних цінностей.

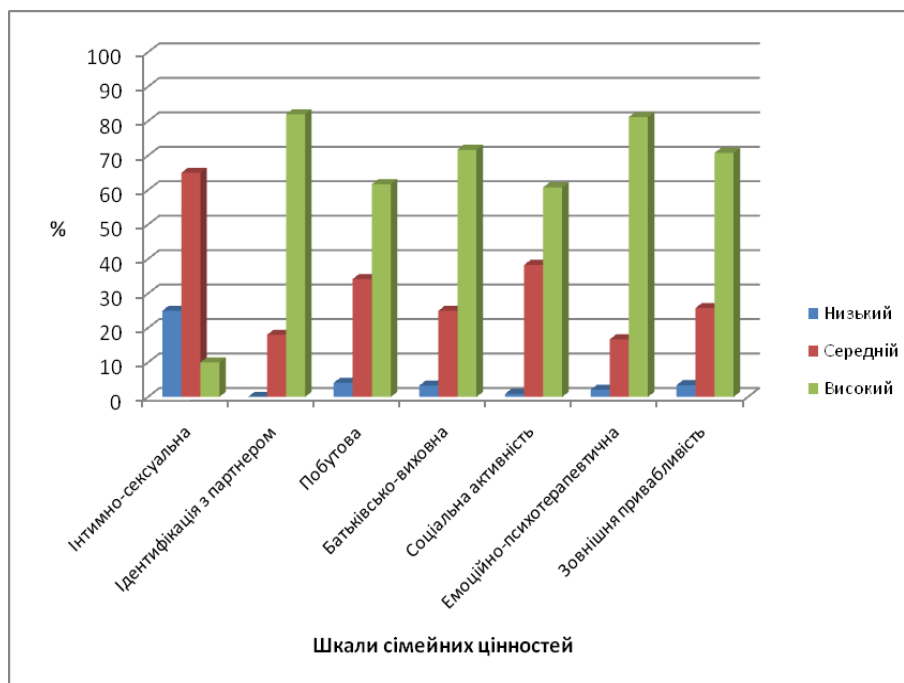

Рис.1. Розподіл сімейних цінностей за рівнями.

У 81,2% досліджуваних високі бали за емоційно-психотерапевтичною шкалою, що свідчить про високу значущість для досліджуваних взаємної моральної та емоційної підтримки членів родини, орієнтацію на шлюб в якості середовища, яке сприяє психологічній розрядці та стабілізації. Рольові очікування та домагання за цією шкалою мають такі показники. У 31,6% юнаків та 16,6% дівчат серед рольових очікувань бажання більше отримувати емоційну підтримку, аніж її надавати. У 8,3% юнаків та 6,6% дівчат домагання перевищують очікування, тобто ці люди намагаються в більшій мірі емоційно підтримати свого партнера, аніж очікують від нього. Батьківсько-виховна шкала у 71,7% досліджуваних має високу вираженість. З них 36,7% дівчата та 35% юнаки. Це свідчить про високу значимість для досліджуваних ролі батька та матері у сім'ї. У 16,7% чоловіків та 13,3% жінок очікування перевищують домагання, що говорить про установку на більш активну позицію шлюбного партнера аніж власну.

Високі показники за шкалою зовнішньої привабливості мають 39,2% дівчат та 31,6% юнаків, що дає змогу говорити про високу міру орієнтації людини на сучасні зразки зовнішнього вигляду як власного, так і вигляду свого партнера.

Побутова шкала у 61,7% досліджуваних має високу вираженість, що свідчить про високу значимість для молодих людей побутової організації у родині. Це характерно для 30,8% жінок та 30,9% чоловіків.

Високі показники за шкалою соціальною активності мають 32,4% хлопців та 28,3% дівчат, що свідчить про значущість для партнера поза сімейних інтересів, які є основними цінностями в процесі міжособистісної взаємодії подружжя. Показники за інтимно-сексуальною шкалою свідчать про наступне: у 18,3% юнаків та 6,7% дівчат низько виражені показники, що говорить про недооцінку сексуальних відносин у шлюбі. Це може мати негативні наслідки для створення родини. У 28,3% юнаків та 31,7% дівчат середня міра вираженості та 3,3% хлопці та 6,7% жінок – високу, тобто вони вважають, що сімейне щастя залежить від оцінки людини як сексуального партнера.

За даними статистичного аналізу з використанням критерію Манна-Уїтні, виявлено, що за шкалами емоційно-психотерапевтичних очікувань та очікувань зовнішньої привабливості партнера є статистично значущими відмінності між групами юнаків та дівчат на рівні $p < 0,05$. Це свідчить про різні очікування щодо емоційної підтримки та зовнішнього вигляду один одного. У юнаків більш вираженою є орієнтація на те, що майбутня дружина візьме на себе роль емоційного лідера у сім'ї з питань здійснення моральної та емоційної підтримки. Також чоловіки надають перевагу і зовнішньому вигляду їх майбутніх дружин, відмінності значущі на рівні $p < 0,01$. Тобто чоловіки та жінки, маючи різні очікування в емоційній підтримці, зовнішності партнера. При чому у чоловіків спостерігається перебільшення очікувань над прагненнями, тобто вони більше бажають отримувати аніж давати. Дані представлено в таблиці 2.

Відмінності між усередненими показниками емоційно-психотерапевтичних очікувань, очікувань зовнішньої привабливості, ставлення до сім'ї та протилежної статі досліджуваних

Групи досліджуваних	Усереднені показники			
	емоційно-психотерапевтичних очікувань	очікувань зовнішньої привабливості	ставлення до сім'ї	ставлення до протилежної статі
Дівчата	8,3±0,88	7,93±1,37	3,23±0,77	1,2±0,33
Юнаки	7,57±1,52	7,57±1,2	4,2±1,19	2,13±0,6
У	328*	363*	411*	389*

Примітка «*» – розрізнення значущі на рівні 0,05.

За показниками шкали сімейних цінностей, можна зробити висновок, що перевага високого рівня розвитку свідчить про досить сформовані, адекватні ролі очікування та домагання досліджуваних у сімейному житті, що є ознакою сформованого ціннісного та емоційно-вольового компонента готовності до шлюбу та сімейного життя.

На основі відповідей на питання анкети «Мотиви вступу до шлюбу» були отримані наступні результати. Найголовнішим мотивом вступу до шлюбу є кохання – 100% досліджуваних. На другому місці мотив спільних поглядів та інтересів – 58,3% досліджуваних, з яких 30% дівчата і 28,3% юнаки. Через очікування дитини у шлюб вступило б 53,3% досліджуваних. Для 6,7% чоловіків та 18,3% дівчат є значущим мотив матеріального забезпечення майбутнього чоловіка (дружини). Для 13,3% досліджуваних є вагомим мотив наявності у майбутнього чоловіка (дружини) житлової площі. Це притаманно 10% дівчат і 3,3% юнаків. Через почуття самотності одружилися б 11,7% чоловіків. 1,7% чоловіків також могли б одружитися випадково. 5% дівчат обрали інші мотиви, такі як, «бути разом все життя» та «розуміння один одного». Через почуття жалю та співчуття жоден досліджуваний не одружився б.

Основними напрямками роботи для підвищення готовності до сімейного життя та шлюбу в юнацькому віці, ми вважаємо наступні [3; 8; 11; 14].

Інформаційний напрямок: інформування молоді про нормативні регулятиви шлюбних стосунків, функції сім'ї, динаміку сімейних стосунків і можливих проблем взаємодії, що виникають на різних етапах, а також про організації, що надають психологічну і консультативну допомогу сім'ї. До методів цього напрямку можна віднести лекції та бесіди.

Ціннісно-аксиологічний напрямок: формування цінностей культури сім'ї, побуту і здорового способу життя в суспільстві. Основною формою організації роботи в рамках цього напрямку є також лекції та бесіди. Доречним буди використання різноманітних тренінгових та корекційно-розвивальних занять, дискусій.

Особистісно-формувальний напрямок: формування властивостей і якостей особистості, необхідних для успішної самореалізації в сімейній сфері, моделювання особистісного образу сім'янина відповідно до загальнолюдських ідеалів і реалій сьогодення. Як основні форми організації роботи можна виділити моделювання і програвання проблемних ситуацій, корекційні, тренінгові та розвивальні вправи, спрямовані на формування адекватної самооцінки і позитивного образу «Я», позиції рефлексії людини.

Тренінговий напрямок: спрямованість на вироблення механізмів сімейно-рольової поведінки, формування стратегій сімейної взаємодії. Робота в групах включає надання допомоги у вирішенні психологічних проблем; вивченні психологічних основ спілкування; розвитку самосвідомості з метою корекції поведінки; сприяння особистісному зростанню і саморозвитку.

Консультативний напрямок: включає індивідуальне та групове консультування. Цей напрямок доцільно використовувати, коли пара вирішила вступити до шлюбу, але в них є певні проблеми у стосунках. Психолог насамперед допомагає людині визначитися якими якостями, повинен володіти майбутній ідеальний чоловік або дружина; наскільки ідеалу відповідає та людина,

з якою клієнт намагається створити сім'ю; чи є у майбутнього чоловіка, або дружини які-небудь психологічні якості, які б клієнт не хотів бачити.

На основі проведеного дослідження можна зробити **висновки**:

1. Розглянуто теоретичні аспекти проблеми готовності молоді до шлюбу та сімейного життя. Психологічна готовність до сімейного життя представлена мотиваційно-ціннісним, інтелектуально-пізнавальним, дієво-практичним і емоційно-вольовим компонентами.

2. У ході емпіричного дослідження була визначена сформованість головних компонентів психологічної готовності молоді до шлюбу, про що говорить високий рівень розвитку основних життєвих цінностей, наявність позитивного відношення до родини та бажання її створити, внутрішня установка на спільний характер діяльності партнерів, усвідомлення необхідності на оволодіння уміннями і навичками, щоб спроектувати оптимальну і реалістичну модель своєї майбутньої сім'ї, розуміння основ морально-психологічного клімату сім'ї, адекватне усвідомлення мотивів вибору партнера.

3. За отриманими результатами було визначено пріоритетні життєві цінності: досягнення, розвиток себе, духовне задоволення та власний престиж, соціальні контакти, матеріальний стан. Важливі життєві сфери: професійна, освітня та сімейна. Визначено провідні мотиви вступу до шлюбу: кохання, мотив спільних поглядів та інтересів, очікування дитини. Серед рольових очікувань та домагань важливе місце посідає очікування емоційної підтримки з боку партнера, спільності інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, способів проведення часу.

Список літератури

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология. – М.: Академический Проект, 2001. – 704 с.
2. Андреева Т.В. Семейная психология. – СПб.: Речь, 2004. – 244 с.
3. Барышникова А.Г. Готовность молодежи к браку как социологическая проблема // Социология молодежи. – 2004. – №6. – С.14-18.
4. Голод С. И. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. – Л.: Наука, 1984. – 240 с.
5. Гончаров В.Л. Готовим молодежь к семейной жизни // Социальная работа в Украине: теория и практика. – 2002. – №2. – С. 109-113.
6. Грек Дж. Психологический анализ ценностных ориентаций молодежи // Вопросы психологии. – 1980. – №3. – С. 42-52.

7. Дружинин В.Н. Психология семьи. – СПб.: Питер, 2006. – 176 с.
8. Дубровина И.В. Проблемы психологической подготовки молодежи к семейной жизни // Вопросы психологии. – 1981. – №4. – С. 28-31.
9. Ковалев С.В. Подготовка старшеклассников к семейной жизни: тесты, опросники, ролевые игры. – М.: Просвещение, 1991. – 143 с.
10. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 988 с.
11. Семья в психологической консультации. Опыт и проблемы психологического консультирования / Ред. А.А. Бодалев, В.В. Столин. – М.: Педагогика, 1989. – 208 с.
12. Швец А.М., Караглова Е.Ю. Мотивация вступления в брак и ее влияние на кризис будущей семьи // Вопросы психологии. – 2006. – №2. – С.23-25.
13. Шнейдер Л.Б. Семейная психология. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – 768 с.
14. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкий В. В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Питер, 2002. – 651 с.